



ОДАТА „ПАИСИЙ” НА ИВАН ВАЗОВ (анализ)

ВЛАДИМИР ПЕТРОВ

„Паисий” на Иван Вазов е една от 12-те оди в цикъла „Епопея на забравените”. Цикъл, който още с броя на съставлящите го творби насочва към особената числова символика - за прабългарите времето се разделяло на цикли, в които един период обхващал 12 години; годината на свой ред има 12 месеца; при християнството светите апостоли са 12. Така от пръв поглед „Епопеята...” прокарва нишките към различни културни пластове, ориентира мисълта в различни посоки.

От друга страна, самите заглавия на одите актуализират знанието на читателската аудитория за ред изявени личности и за основните събития, в които те са участвали. Моделират определен времеви, исторически и културен образец, който в съгъстен вид представя същността на Българското възраждане. И действително - отец Паисий Хилендарски поставя началото, свързано с националното самоосъзнаване на българите, с консолидирането им като народ и нация. Той трасира посоките в по-нататъшното им развитие, като според проф. Боян Пенев чертае три основни задачи:

- 1) развитие на българската национална просвета;
- 2) извоюване на църковна независимост;
- 3) политическа свобода.

В този план, обръщайки се към личността на хилендарския монах, в „Паисий” Иван Вазов задава ключа към осмисляне и възприемане на Възраждането в неговата сложност. В „Братя Миладинови” поетът засяга продължаващия във времето процес на просвещение и народностно самоидентифициране, на национално организиране; визира дейността на двамата братя по съхраняване на националните ценности, както и събираните от тях фолклорни материали, включени във внушителен сборник с 665 песни. Одата „Раковски” актуализира спомена за идеолога на революционното движение и борбата за национална независимост. По-нататък заглавията на поетичните творби извеждат представата за най-изявените водачи, за лидерите на народното движение за свобода („Левски”, „Караджата”) и организаторите на Априлското въстание от 1876 г. („Бенковски”, „Каблешков”, „Волов”), както и изобщо за героичната саможертва на българите в името на националния идеал („Кочо”, „Братя Жекови”, „1876”). За да се достигне до финализирането на този изключителен в същността си исторически етап, до действителното освобождение и възкръсване на „България цяла” в „Опълченците на Шипка” - творбата, с която „Епопеята...” завършва и която Иван Вазов възприема като „едно от най-силните” свои „стихотворения” (по признанието му пред проф. Иван Шишманов - 1976: 233).

Говорейки за самата ода „Паисий”, Иван Вазов споделя: „Великото значение на Паисия познавах още от статията на Дринова в браилското „Периодическо

списание” (Шишманов 1976: 232). Става дума за статията на проф. Марин Дринов „Отец Паисий, неговото време, неговата „История” и учениците му” (1871 г.). Запознат с наблюденията на известния историк, както и със самия текст на светогорския монах, повлиян от „тържествения, възвишения, философския тон”, от „патоса и формата” на одите на Виктор Юго (Шишманов 1976: 232), Иван Вазов посвещава своята творба на 120-годишнината от завършването на „Историята”, или според пълното ѝ заглавие: „История славеноболгарская о народах и о царех и святых болгарских и о всех деяния и бытия болгарская”.

Конкретния повод поетът посочва неколккратно:

1. В метатекстовото пространство: веднага след мотото той посочва годината на завършване на Паисиевата книга (1762-ра), а в края на своята творба маркира времето - 1882 г., и мястото - Пловдив, свързани с появата на одата.

2. Още с навлизането в художествената тъкан на творбата, в първия стих, внезапно и ударно отсича: „Сто и двацет годин...” - изразът завършва с многоточие, в което творецът побира възмущение, възхита, преклонение, своя дълбок поклон пред делото и прозренията на великия светогорец. А после и във финалната поанта: „тъй мълвеше преди сто и двацет годин”.

В контекста на тази, привична за Иван Вазов, демонстрирана документалност се вписват и останалите метатекстови знаци:

1. Заглавието, което директно отправя към личността на хилендарския монах;

2. Мотото, цитиращо откъс от втория, авторския, предговор на неговата „История...”.

И ако портретът на Паисий следва да се разгръща през цялото фикционално пространство нататък, то тук именно: на границата между заглавието, което поставя задачата - да се говори за Паисий, и самото говорене за него, Иван Вазов вклинява мотото. Един пространен цитат, натоварен с особени по значимост функции. Цитат, чрез който живото Паисиево слово зазвучава с характерната си непримиримост към родоотстъпничеството, със страстно желание да провокира, да събуди, да изостри усета за национална идентичност и национална гордост. Слово, което иде от дълбините на времето и със своята истинност и воля да въздейства на психиката, на разума прониква в пластове на бъдещето. Слово, в което тезисно, лаконично се посочва истината за миналото на българите и паралелно с това с невъздържан гняв се бичуват отцегугателите. Същевременно в гнева, в сарказма, в иронията отец Паисий влага своята бащинска загриженост - това е тревогата, но и поучението на бащата към непокорния му син. Защото блудният син (родоотстъпникът) - както учи библейският текст, ще се завърне към корените си, но преди това сам трябва да изстрада, за да достигне до бащините истини и изконните нравствени норми. Паисий разобличава отцегугателите, аргументирано ги побеждава във въображаемия спор с тях, за да ги приобщи към рода и истината за българското.

Из текста на втория предговор на хилендарския монах, в който, естествено и логично, в края - към все още колебаещите се, но вече спечелени за каузата на рода хора, следва обръщението „българино” („Ти, Болгарино...”), Иван Вазов подбери най-силните възклицателни изречения („О, неразумне и юроде!”), реторични въпроси („Поради что се срамиш да се наречеш Болгарин?”; „Или не са имали Болгаре царство и господарство?”) и дидактично-назидателни формули

(„Ти, Болгарино, не прелщайся [не се мами], знай свой род и язык...“). За аудиторията на Иван Вазов тези формули са познати, разбираеми, известни. Както във времето на самия Паисий са познати и близки библейските персонажи и фолклорните поетически формули. Казано иначе, светогорският монах тръгва от познатото - като богослужение, като езикови средства, за да убеди, да докаже поставената теза, да пробуди интерес към българското и историята. Аналогично подхожда и Иван Вазов - той тръгва от познатото Паисиево слово, за да изгради чрез него „неръкотворен паметник“ (по Ал. С. Пушкин) на автора му.

Както бе споменато вече, първият стих на одата визира разстоянието между времето на завършване на „История славянобългарска“ и времето на Иван-Вазовата творба. По принципа на обратната перспектива поетът насочва своя взор назад, към миналото, към онзи не толкова далечен в исторически план, но твърде различен в човешки план период - времето на Паисий. Затова през призмата на своето собствено време (80-90-те години на XIX век) Иван Вазов се вижда назад, към Паисиевия XVIII век, откъдето ъгълът на погледа се пречупва още веднъж - към миналото, за което говори светогорецът. Тази, периодично пречупваща се перспектива, включена в общата времева дистанция, се изразява в лаконичната дефиниция: „Тъмнини дълбоки!“

После зрителният ъгъл се връща обратно, за да спре тъкмо в определеното време и пространство - в онова неясно, тайнствено, мистично-загадъчно кътче „вдън горите атонски високи“. В непознатото за обикновените хора, трудно достъпно място на „убежища скрити от лъжовний мир“. Семантичната синонимия: „тъмнини дълбоки“ - „вдън горите“ - „убежища скрити“, акумулира усещането за непроницаемост, неизвестност, отделеност; за целенасочена диференцираност от общочовешкото и познато пространство. С оглед на архаичните противопоставяния „център - периферия“, „обитаемо - необитаемо“ („усвоено - неусвоено“) пространство като израз на опозицията „добро - лошо“, попадането в атмосферата на далечното, необитаемо и тъмно пространство е заплаха, опасност, несигурност. То е попадане в хаоса и само по себе си е равнозначно на смърт.

Но от гледище на по-късните християнски ценности дистанцирането в пустинни места, скриването от ежедневието, от „лъжовний мир“, в който властват изкушенията и греховността, е желателно, целесъобразно, добро. Това е специфичното за строго религиозния човек целомъдрено битие, свързано с бягство от действителността и аскетизъм. Провокирано е от стремежа към близост с Бога и постигане на Божия промисъл по пътя на самолишения и себевгълбяване, чрез молитвата. С оглед на времето, за което се говори - средата на XVIII век, това е разбираемо. Неслучайно в третата смислова цялост от одата Иван Вазов говори за пустинническият живот като път към разгадаването на „тайните на мрака и волята божя“ - път, на който се посвещават малцина, път за избраници. Съответно и разгърнатото от поета в първата цялост мистично, тайнствено, трудно достъпно пространство е източник на благословените „места за молитва, за одих и мир“. „Онова“ място е неподвластно на времето: то е безвременно или надвременно. То е в лоното на вечността. Явленията, свързани с него, са също толкова вечни, безначални и безкрайни, неисторични: там „се чува само ревът беломорски“,

звучи

„вечний шѣпот на шумите горски“, „на звона тежкий набожният звѣн“. Един свят от звуци, недосегаем за обикновените човешки страсти и конфликти. Свят, над който витае тъмнината - странна, необичайна за човешките възприятия картина, изваяна от поета многостранно и интересно.

Преди всичко Иван Вазов свежда до минимум глаголната употреба - по протежение на началните седем стиха от първата текстова част той използва само един личен глагол („се чува“), един безличен (страдателното причастие „скрити“), както и един подразбиращ се, но липсващ, отказан като присъствие („Тамо вдѣн горите... / [са, има] убежища скрити“). Използва сложни форми на прилагателните имена („лъжовний“, „вечний“, „тежкий“), които сами по себе си архаизират речта, доближават я до черковнославянския език като русифицирана редакция на старобългарски. Прибягва до диалектни или принципно по-архаични употреби като „тамо“, „шѣпот“, „звон(а)“. Всичко това ритуализира текста, превключва го в стила на сакралното богослужебно слово, превръща го в част от ритуала. Освен това Иван Вазов насища текста със словосъчетания, построени на принципа на инверсията: „горите атонски високи“, „убежища скрити“, „ревѣт беломорски“, „шумите горски“, „звона тежкий“, посредством което изказът зазвучава тържествено, приповдигнато, величествено. Прибягва до специфичен звукопис, разчитайки на алитерация („мир / места за молитва, за отдих и мир“ > начално „М“; „шѣпот на шумите“ > „Ш“) или консонанс („на звона тежкий набожният звѣн“ > 5 пъти „Н“; по 2 пъти „Ж“, „З“ и „В“), при което общата тържественост получава и съответна музикална оркестрация. Като цяло тази наситено звукова картина потвърждава усещането за трайност и непроменимост на свръхестественния, облѣхнат от изключителното свят. Свят, потѣнал в „тъмнини дълбоки“ - светѣт на предисторията.

Всред този свят - строго ритуализиран и почти нечовешки, Иван Вазов маркира образа на своя лирически персонаж:

*във скромна килийка, потѣнала в сѣн,
един монах тѣмен, непознат и бледен,
пред лампа жумеща пишеше наведен.*

Три стиха от края на първата текстова цялост, които, противопоставяйки се на предходната звуковост, сега чертаят изображение. Картината е значително по-различна. На фона на всеобщата тъма и непрогледност се проявява някакво смѣтно просветление, едва доловима видимост - проясняват се чертите на човешкото присъствие и слабата „лампа жумеща“. Всичко е смѣтно, неясно, като „в сѣн“, но все пак - зримо. Образѣт е единичен, самотен, отделен от всичко останало, но го има. Оттук и прокрадващото се чувство за очовечаване на свръхестественното, на космично-недовимото. Различен е и характерѣт на звуковостта. Срещу онези извечни и величествени звуци, идещи от плясѣка на морските вълни, от шума на вековните непристъпни гори, от звѣна на камбаните, който сякаш не е провокиран от човешки ръѣе, а от непостижимото - „набожният звѣн“, застава приглушената тишина в килията. Срещу необятността на природата - затвореното тясно пространство. Същевременно обаче един детайл обвързва двете картини дълбоко и непреодолимо - сѣнно-самотното съществуване на монаха се успорѣдява и вгражда в уникалната космическа самота. Ако има нещо,

което да нарушава това единение, тази странна неподвижност, то е подтекстово доловимо и е постигнато от поета благодарение на спецификата на особения звукопис. Иван Вазов и тук прибегва до консонанс (наслагва звуците „Н” - 11 пъти; „Л” и „М” - по 4 пъти), включва ролята и на асонанс („Е” - 11 пъти; „И” - 5 пъти; „Ъ” - 4 пъти), при което тихото проскърцване от перото на пишещия монах и на жумещата лампа стават осезаеми, доловими.

Усамотението, единичността на монаха се акцентират и в **първия стих от втората текстова цялост**: „Що драскаше той там, умислен, един?” Неопределителното „един” се включва в спирално, макар и дистанционно организирано определение: „един монах тъмен...” (в I текстов блок) - „един” (в края на цитирания стих). Едва финалът на втората част дава да се разбере, че монахът всъщност не е сам. Той далеч не е захвърлен там, в полузрачната килия, в „онова” място, а живее в общност, в обител, подчинена на ред и строга йерархичност. Това става ясно от реторичния въпрос: „Или туй канон бе тежък и безумен/ наложен на него от строгий игумен?” Тук въпросът не очаква и не получава отговор, но допуска в себе си своеобразна предходна волност или недоброевестност на монаха към повсядневните му, свързани с вярата, задължения. Условният отговор идва по-късно - в третата смислова цялост: „той забрави всичко, дори и небето!” Разгръща се и в предпоследната част - чрез конкретното, явно непрецизно изпълнение на религиозния ритуал: „много бденья, утринни пропусна”. Но докато стигне до спецификата в отстъплението на монаха от задължителните прояви, т.е. докато отговори на поставения въпрос, Иван Вазов успява да разгърне цялостното дело на своя персонаж, извежда и доказва величието и изключителността му.

Междувременно в поредицата реторични въпроси, акумулативно натрупващи се по протежението на втората смислова цялост, поетът постъпателно разгръща представяния образ. Въпросителният характер на изказа рязко се противопоставя на основно изявителния изказ, разказността, в първата част. В натрупването на въпроси, които остават без отговор, Иван Вазов представя жанровата специфика на средновековната литература, разкрива възможните литературни съчинения, с които най-вече има възможност да се запознае читателят от XVIII век. Такива са написаните още от патриарх Евтимий жития (на Иван Рилски, на Иларион Мъгленски, на Параскева/Петка Търновска, на Филотея Темнишка); също и жития от други автори (известни или анонимни); похвални слова за светци, пострадали в името на Бога; поучителни слова; проповеди, четени в черква; дамаскини. Такава е масовата за времето култура. Евентуална възможност, която Иван Вазов „допуска” чрез реторичните въпроси е и това, монахът да пише философски трактат. В границите на възможното е дори своеобразно гранично, може би екстазно състояние, в което да е отшелникът: „Или бе философ? Или беше луд?”

Реторичните въпроси във втората текстова цялост спират рязко и внезапно, почти анжамбманно. **Започва третата част**, която демонстрира нов тип на изказ. Въвежда се своеобразен драматургичен ефект. Като че ли досега поетът е градил експозицията, сцената, на която да изведе своя герой. В този момент „сцената” е вече осветена и близка, ставащите неща са видими и чуваеми. Персонажът излиза от рамките на най-общото графично изображение и заявява живото си присъствие: „Най-после отдъхна и рече”, нещо повече - той получава и речева характеристика:

„Конец!/ На житие ново аз турих венец.” Тук е отговорът, тук е ключът - това е своеобразната завръзка в (условно казано) „драмата”. Защото репликата на персонажа включва познат средновековен жанр - житие, но и веднага го отрича. Това житие е „ново”, и тази му новост го изтръгва не само от всичко, познато дотогава, но и от строго каноничните принципи. То е в разрез с жанра, включващ описание на живота и делото на определен светец, чрез което той да бъде прославен.

По-нататък характеристиката на персонажа отново се поема от твореца. Поетът описва действията, жестовете на монаха; спира се на блестящия му поглед - „любовен, приветен”; прониква в душата му. Той е дълбоко съпричастен с неговите изживявания, с трепета в сърцето му, с творческата му радост - радост, дълбоко лична, неизразима, неописуема. Но радост, от която и монахът, и килията, и всичко около него сякаш заблестява, затова Иван Вазов натрупва слова, изразяващи, внушаващи светлина. Същевременно той оценява труда, на който монахът е посветил „полвина живот” (Паисий е на 40 години, когато завършва своята „История...”). Оценява го с възторг, с почуда и преклонение: „труд довършен, подвиг многолетен, / на волята рожба, на бденьето плод”. Дава определение - „житие велико!”, допълващо новостта, но и осмислящо ролята, значимостта на труда за цял един народ. Значимост, с която е наясно не само поетът, но и самият монах. Въпреки че двамата са разделени от 120 години, че между тях стоят дълъг ред важни исторически събития, които променят смисъла и характера на времето, те - книжовник-просветител и модерен поет, са сродени от светлината на „идеал нов, чуден, светлозрачен”. Те двамата са обзети от необикновен, неповторим трепет, какъвто на човеците рядко е съдено да изпитват: „той фърли очи си, разтреперан, бляд”. В този момент е естествено пределното концентриране на природата - тя е същата, онази от началната първа цялост, но и много променена. Защото тук вече не става дума за тъмнината на хаоса, за бушуващото море, а обратно - за замиране, укротяване, смиряване на свръхестественото пред силата на човешкия разсъдък, ум и воля. Пред силата на човешкия дух: „към хаоса тъмний, към звездния свят,/ към Бялото море, заспало дълбоко”. Тук е кулминацията на Иван-Вазовата ода, постигната чрез активно-действената изява на светогорския монах:

*и вдигна тез листи, и викна високо:
„От днеска нататък българският род
история има и става народ!”*

Слово, жест, дихание са насочено концентрирани в точката на великото трансформиране: родът български има писмена история, има документ, доказващ миналата му слава. Достатъчно условие за гордост, за личностна и национална гордост от принадлежността към това именно племе - българското. Самоосъзнаването на рода български е достатъчно условие за надеждата, че народ, който е имал своето минало, своите златни дни, не може да няма и бъдеще. На фона на познатото тогава - библийското знание за живота на евреите, отец Паисий прави своето най-голямо откритие: редуват се упадък и разцвет, поробване и освобождение, тъмнина и светлина, която на фона на тъмнината изгрява още по-ярко, по-ослепително. Затова и временно (именно ВРЕМЕННО) поробеното българско царство очаква своето светло бъдеще. Временният упадък

неминуемо трябва да бъде заменен от нови и славни дни. Това откритие пронизва по-нататък културата на цялото Българско възраждане. То витае в съзнанието и в мисълта на работещите след отец Паисий интелектуалци, културни дейци, в творбите на всички следващи писатели.

Започва четвъртата смислова цялост, в която, както и в петата, Иван Вазов дава сбит „преразказ“ на „История славянобългарска“. В стихове и ритмика поетът претворява словото Паисиево. С това той мислено се връща към мотото като директен цитат. Повтаря истините, изречени от светогорския монах. Напомня величието на нацията. Извежда най-ценното, което са сторили българите: „че и ний сме дали нещо на светът/ и на вси словене книга да четът“. И отново преповтаря откритието на светогореца за българския род: „голям е той бил и пак ще да стане“.

Като композиционен похват - разказ в разказ - вграждането на „Историята“ в одата е находчиво и интересно хрумване на поета. То е аргумент, доказателство. То е и възможност за победа над въображаемите опоненти. Затова и в съпоставка с текста на цялата ода тази част заема по-голям относителен дял, по-голям брой от общото количество стихове.

Едва след като доказателството за делото на монаха е дадено, Иван Вазов отново се връща към конкретно-религиозните му длъжности. Отговорът на начално поставените въпроси идва от само себе си, но вече е на по-високо равнище. Защото оправданието за пропуснатите утринни, ако е нужно такова, е повече от категорично. То е оправдание, което се превръща в славослов. Той, монахът, който „работи без отдих, почива без сън“, е дал на рода си неизмеримо повече в сравнение с другите, по-прецизно изпълняващи монашеския ред. Той може да е „за рая негоден“, но неговото дело го възвисява до равнището на най-праведните и свети мъже. Той не само се изравнява по слава с античния Прометей, а и сам засиява в светлина. Защото:

*и фърляше тайно през мрака тогаз
най-първата искра в народната сваят.*